EKOTSID VA IQLIM O‘ZGARISHI BO‘YICHA SUDLASHUVLAR: TABIATGA YETKAZILGAN ZARAR UCHUN KORPORATSIYALARNI XALQARO SUDGA TORTISH IMKONIYATLARI

Xushboqov Umidbek
TerDU, Yurisprudensiya ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ekotsid — atrof-muhitni keng ko‘lamli, og‘ir va uzoq muddatli vayron qilish harakati bo‘lib, iqlim o‘zgarishi va tabiatga yetkazilgan zararlar masalasini xalqaro huquqda dolzarb qilmoqda. Yirik korporatsiyalar (neft, gaz va tog‘-kon sanoati kompaniyalari) ko‘pincha ekologik zararlarning asosiy manbai hisoblanadi. Ushbu maqolada ekotsid tushunchasining xalqaro huquqdagi holati, Rim Statuti doirasidagi imkoniyatlar va korporatsiyalarni javobgarlikka tortish masalalari tahlil qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi ekologik qonunchiligi bilan solishtiriladi. Tadqiqot natijasida xalqaro sudlarga (ICC, ICJ) korporatsiyalarni tortishdagi huquqiy cheklovlar, mavjud bo‘shliqlar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqola O‘zbekiston qonunchiligini xalqaro standartlarga yaqinlashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi.
Kalit so‘zlar: ekotsid, iqlim o‘zgarishi, korporativ javobgarlik, Rim Statuti, Xalqaro Jinoyat Sudi (ICC), atrof-muhit huquqi, iqlim sudlashuvlari, O‘zbekiston ekologik qonunchiligi, tabiatga yetkazilgan zarar.

Raqamli texnologiyalar va sanoatning jadal rivoji insoniyat oldiga iqlim o‘zgarishi va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini keskin qo‘ymoqda. Yirik transmilliy korporatsiyalar neft, gaz va boshqa tabiiy resurslarni qazib olish, qayta ishlash va sotish jarayonida katta hajmdagi issiqxona gazlarini chiqarib, ekotizimlarni vayron qilmoqda. Bunday harakatlar nafaqat mahalliy ekologik muammolarni, balki global iqlim o‘zgarishini keltirib chiqarmoqda. Shu sababli “ekotsid” — tabiatni og‘ir, keng ko‘lamli va uzoq muddatli zarar yetkazish harakati xalqaro huquqshunoslar va ekologik faollar tomonidan jiddiy muhokama qilinmoqda.

Ekotsid tushunchasi birinchi marta 1970-yillarda Vetnam urushi paytida o‘rmonlarni defoliantlar bilan vayron qilishni tavsiflash uchun ishlatilgan. Hozirgi vaqtda u tinchlik davridagi atrof-muhitni ommaviy vayron qilishni ham qamrab olmoqda. Biroq xalqaro jinoyat huquqida ekotsid hali mustaqil jinoyat sifatida Rim Statutiga kiritilmagan. Bu holat korporatsiyalarni xalqaro sudga tortish imkoniyatini cheklab qo‘ymoqda.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ekotsid va iqlim o‘zgarishi bo‘yicha sudlashuvlarning xalqaro huquqdagi holatini tahlil qilish, korporatsiyalarni tabiatga yetkazilgan zarar uchun javobgarlikka tortish imkoniyatlarini baholash va O‘zbekiston milliy qonunchiligi bilan solishtirishdir. Tadqiqot qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil usullariga asoslanadi.

O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilishning huquqiy asosi Konstitutsiyaning 62-moddasida (fuqarolarning ekologik burchi), 61-moddalarida mustahkamlangan. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun va Jinoyat kodeksining

ekologiya sohasidagi jinoyatlarga oid bo‘limi (masalan, atrof-muhitni ifloslantirish, ekologik xavf tug‘dirish) korporativ javobgarlikni nazarda tutadi. Biroq bu normalar asosan ma’muriy va jinoyat javobgarligini o‘z ichiga oladi va xalqaro miqyosda korporatsiyalarni javobgarlikka tortish mexanizmlari yetarli emas.

Xalqaro huquqiy tajribada ekotsid masalasi faol muhokama qilinmoqda. 2021-yilda Stop Ecocide International tashkiloti tomonidan tuzilgan ekspertlar guruhi ekotsidning quyidagi ta’rifini taklif qildi: “qonunga xilof yoki beixtiyor harakatlar bo‘lib, ularning sodir etilishi og‘ir va keng ko‘lamli yoki uzoq muddatli atrof-muhit zararini keltirib chiqarishi ehtimoli yuqori ekanligini bilgan holda amalga oshiriladi”[6]. 2024-yilda Vanuatu, Fiji va Samoa kabi davlatlar Rim Statutiga ekotsidni beshinchi xalqaro jinoyat sifatida kiritish taklifi bilan chiqishdi[7]. Biroq hozirgi vaqtda Rim Statuti faqat genotsid, insoniyatga qarshi jinoyatlar, urush jinoyatlari va tajovuz jinoyatlarini tan oladi. Atrof-muhit zararini urush jinoyati sifatida (Article 8(2)(b)(iv)) baholash mumkin, ammo bu faqat qurolli mojarolar paytida qo‘llaniladi.

Xalqaro Jinoyat Sudi (ICC) korporatsiyalarni (yuridik shaxslarni) emas, faqat jismoniy shaxslarni, shu jumladan kompaniya rahbarlarini javobgarlikka tortishi mumkin. 2025-yil 4-dekabrda ICC Prokuraturasi “Rim Statuti orqali atrof-muhit zararini bartaraf etish bo‘yicha siyosat” (Policy on Addressing Environmental Damage Through the Rome Statute) ni e’lon qildi[7]. Ushbu siyosat atrof-muhit zararini Rim Statuti doirasidagi mavjud jinoyatlar — genotsid, insoniyatga qarshi jinoyatlar, urush jinoyatlari va tajovuz jinoyati — orqali ko‘rib chiqish mexanizmlarini belgilaydi[8].

Bu hujjat korporatsiya rahbarlarini “buyruq berish”, “yordam berish yoki qo‘llab-quvvatlash” yoki “rahbarlik javobgarligi” (command or superior responsibility) asosida javobgarlikka tortish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytiradi. Ayniqsa, atrof-muhitni ommaviy vayron qilish harakatlari yuqoridagi jinoyatlarning bir qismi sifatida baholanishi mumkin

Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha sudlashuvlarda korporatsiyalarga qarshi fuqarolik da’volari ko‘paymoqda. Masalan, Niderlandiyada Milieudefensie tashkiloti Royal Dutch Shell kompaniyasiga qarshi da’vo ochib, 2030-yilga qadar issiqxona gazlarini 45% ga qisqartirishni talab qilgan va sud qisman da’voni qondirgan[9]. AQShda bir qator shtatlar va yirik shaharlar ExxonMobil, BP, Chevron, Shell va boshqa neft kompaniyalarini iqlim o‘zgarishi haqida jamoatchilikni chalg‘itgani, haqiqatni yashirgani va yolg‘on ma’lumot tarqatgani uchun fuqarolik sudlariga bergan. Masalan, Kaliforniya, Nyu-York, Massachusets, Konnektikut shtatlari hamda San-Fransisko va Oklend shaharlari bir necha yildan beri ushbu kompaniyalarga qarshi da’vo ochgan. Ular kompaniyalarni o‘nlab yillar davomida iqlim o‘zgarishining xavf-xatarlari haqida bilib turgan holda, bu haqda jamoatchilikni ataylab chalg‘itganlikda ayblamoqda[10].

[6] https://www.stopecocide.earth/legal-definition
[7] https://asp.icc-cpi.int/sites/default/files/asp_docs/ICC-ASP-23-26-ENG.pdf
[8] https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2025-12/2025-env-eng.pdf
[9] https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2021:5339
[10] https://www.attorneygeneral.gov/

International Conferences
Open Access | Scientific Online | Conference Proceedings
INTERNATIONAL CONFERENCES OF PRACTICE

Bu ishlar hali yakuniy hal bo‘lmagan bo‘lsa-da, ular korporatsiyalarning iqlim o‘zgarishi oldidagi mas’uliyati va korporativ yolg‘on axborot tarqatish masalalarini xalqaro miqyosda muhokama qilishga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xalqaro Sud (ICJ) 2025-yilda iqlim o‘zgarishi bo‘yicha maslahat xulosasida davlatlarning atrof-muhitni himoya qilish va zarar yetkazmaslik bo‘yicha majburiyatlarini tasdiqladi.

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy usul, normativ talqin va tizimli tahlil qo‘llanildi. Lex.uz bazasi, O‘zbekiston Konstitutsiyasi va ekologik qonunlari, Rim Statuti, ICC siyosati, Stop Ecocide takliflari va iqlim sudlashuvlari bo‘yicha materiallar chuqur o‘rganildi.

O‘zbekiston qonunchiligi atrof-muhitni muhofaza qilishga nisbatan ijobiy asos yaratgan. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun va Jinoyat kodeksida ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik belgilangan. Biroq korporativ ekologik javobgarlikning xalqaro standartlarga mos kelishi yetarli emas. Katta miqdordagi zarar yetkazgan transmilliy kompaniyalarni xalqaro sudga tortish mexanizmlari amalda cheklangan.

Xalqaro tajribada korporatsiyalarni javobgarlikka tortishning asosiy muammosi ICCning faqat jismoniy shaxslarga yurisdiktsiyasi va ekotsidning mustaqil jinoyat sifatida tan olinmaganligidir. Natijada, yirik kompaniyalar rahbarlarini javobgarlikka tortish qiyin kechmoqda. Shu bilan birga, fuqarolik sudlashuvlari (tort liability) va milliy sudlarda da’volar ko‘paymoqda.

Ekotsidni Rim Statutiga kiritish korporatsiya rahbarlarini shaxsiy javobgarlikka tortish imkonini oshirishi mumkin. Biroq bu jarayon uzoq muddatli va siyosiy jihatdan murakkab. O‘zbekiston uchun dolzarb masalalar ekologik ekspertiza mexanizmlarini kuchaytirish, korporativ javobgarlikni aniq belgilash va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdir.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun O‘zbekiston Jinoyat kodeksiga ekologik jinoyatlar bo‘yicha korporativ javobgarlik normalarini takomillashtirish, xalqaro sudlar bilan hamkorlikni kuchaytirish va ekotsid ta’rifini milliy qonunchilikka moslashtirish zarur. Shuningdek, iqlim o‘zgarishi bo‘yicha fuqarolik da’volarini rivojlantirish va korporatsiyalardan zararni qoplash mexanizmlarini yaratish tavsiya etiladi.

Xulosa o‘rnida, ekotsid va iqlim o‘zgarishi bo‘yicha sudlashuvlar tabiatni himoya qilishda muhim vosita bo‘lib qolmoqda. Korporatsiyalarni xalqaro sudga tortish imkoniyatlari hozircha cheklangan bo‘lsa-da, Rim Statutiga o‘zgartirishlar kiritish va milliy qonunchilikni takomillashtirish orqali bu yo‘nalishda sezilarli taraqqiyotga erishish mumkin. O‘zbekiston uchun ekologik huquqni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish nafaqat atrof-muhitni saqlashga, balki barqaror rivojlanishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun.
3. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi.
4. Rome Statute of the International Criminal Court (1998).

International Conferences
Open Access | Scientific Online | Conference Proceedings
INTERNATIONAL CONFERENCES OF PRACTICE

5. Independent Expert Panel, Legal Definition of Ecocide (Stop Ecocide International, 2021).
6. ICC Office of the Prosecutor, Policy on Addressing Environmental Damage Through the Rome Statute (2025).
7. International Court of Justice Advisory Opinion on Climate Change Obligations (2025).
8. Lex.uz rasmiy ma'lumotlar bazasi.

International Conferences
Open Access | Scientific Online | Conference Proceedings
INTERNATIONAL CONFERENCES OF PRACTICE